

Benátky a zrod obchodního manifestního kapitalismu

Evropská města, která se od 11. století pomalu probouzela ze staletí rozkladu, působila ve srovnání se svými asijskými protějšky zanedbaně, chudě a provizorně. Na rozdíl od zářící muslimské Córdoba či monumentální Konstantinopole nenašla křesťanská západní Evropa 10. století jediného urbánního konkurenta schopného soupeřit s městy islámského a byzantského světa, ať už kulturně, hospodářsky či demograficky. Přesto právě v těchto stísněných, nečistých a často improvizovaných středověkých sídlech Západu vznikl nový duch ekonomické činorodosti – směr obchodní asertivity, podnikatelské svobody a pragmatismu. Městské hradby se staly nejen fyzickou ochranou, ale i symbolickou hranicí, za níž se začal rodit kapitalismus – nejprve v latentní podobě, jako vedlejší produkt autonomie, a později manifestně, skrze institucionalizované propojení obchodu a moci. Evropské středověké město, které dokázalo ubránit svou autonomii před nároky feudálních pánů, monarchů, císařů i papežů, vytvořilo prostor, v němž se mohla zformovat nová logika hospodářství – logika kontraktu, zisku a konkurence. V tomto ohledu navazovala středověká města Západu na starověké obchodní civilizace: Féniciány, Kartagince, Syřany či Řeky, jejichž přístavní základny – Ugarit, Týr, Sidón, Massalia, Antiochie či Kartágo – byly centry předmoderní globalizace. Robert S. Lopez oprávněně označil Benátky, Janov, Florencii a Milán za „velkou čtyřku“ středověkého kapitalismu.⁹¹³ Tato města se stala předchůdci moderních suverénních entit – nejen hospodářsky, ale i diplomaticky a právně. Mírová smlouva z Lodi, podepsaná 9. dubna 1454 mezi Florencií, Benátskou republikou, Neapolským královstvím a Milánem, byla prvním náznakem rovnovážného systému mezi formálně suverénními politickými celky. V mnohém předznamenala vestfálský řád, jenž po roce 1648 institucionalizoval princip mezinárodní státní rovnosti.⁹¹⁴

Benátky a Janov představovaly průkopnické republiky obchodního kapitalismu, v nichž vládnoucí oligarchie vytvořila podmínky pro vznik jeho manifestní formy. Oba městské státy rozvinuly instituce, jež spojovaly obchodní racionalitu s politickou mocí a umožnily vznik trvalých transregionálních sítí směny, investic a produkce. Benátská republika systematicky budovala hierarchicky uspořádaný hospodářský systém založený na dělbě práce mezi jádrem a závislými periferiemi. Pod její kontrolu spadala rozsáhlá síť přístavů a pevností v Jaderském a Egejském moři, která tvořila základ ekonomického panství. Tento projekt nese rysy předmoderního obchodního impéria: byl řízen z centra, spočíval na monopolizaci výhodné směny a byl vojensky i právně podporován státní mocí. Ačkoliv benátské ambice byly od 15. století limitovány vzestupem Osmanské říše, republika si dlouho

udržela schopnost manévrovat mezi velkými říšemi a udržovat obchodní nadvládu ve východním Středomoří. Janov, geograficky situovaný v západním Středomoří, čelil jiným výzvám. Jeho geopolitická poloha mu od počátku znemožnila vybudovat podobně rozsáhlé námořní impérium. Přesto se Janovci stali mistry v bankovníctví, námořním pojištění a finančním zprostředkování – a právě tímto způsobem se podíleli na formování evropského kapitalismu. Janov žil ve stínu mocností – římského císaře, Francie i španělské říše Karla V. a Filipa II. – a musel neustále vyvažovat mezi formální podřízeností a faktickou autonomií. Obě republiky tak ilustrují rozdílné cesty k manifestnímu kapitalismu: zatímco Benátky rozvíjely koloniálně-merkantilistický model s pevnou kontrolou nad závislými regiony, Janov reprezentoval formu kapitalismu finančního, pružného a adaptabilního, propojeného s kontinentálními impérii spíše skrze úvěr než prostřednictvím donucení.

Benátky žily a dýchaly kapitalismem. Celé společenství v laguně sledovalo s napětím každé vyplutí a návrat obchodních flotil, které přinášely nejen zboží, ale i zisk – klíčový smysl veřejného i soukromého života. Obchod byl víc než jen ekonomickou činností: byl náboženstvím Benátčanů, duchovním rámcem jejich každodennosti a zdrojem životního étosu. V této civilizaci se akumulace stala morální povinností a úspěch přirozeným důkazem milosti. Zisk nebyl jen prostředkem – stal se spásou, formou světské transcendence. Oligarchická republika v čele s dóžetem proměnila obchod v kult a městskou republiku v chrám sekularizovaného hospodářského ducha. Benátky slibovaly prosperitu v tomto životě a – ve formě stability, řádu a poctivého obohacení – i přístup k věčnému řádu. Max Weber spatřoval zrod kapitalismu v asketickém racionalismu kalvinistického Amsterdamu. Naproti tomu Oliver Cromwell Cox tvrdil, že jeho skutečným rodištěm byly katolické Benátky – město, kde byla akumulace majetku propojena s kulturní dominancí, systémovou mocí a civilizační přitažlivostí. Právě benátský model vytvořil onen „kulturní virus“ kapitalismu, který se rozšířil po západním světě a ve středověku infikoval nejprve produktivní ohniska v Itálii a Flandrech.⁹¹⁵

Jaké byly počátky benátské obchodní hegemonie? Ve Středomoří 8. a 9. století lze pozorovat první známky oživení křesťanského obchodu. Podle Abdarrahmana Ibn Chaldúna to bylo důsledkem „slabosti, změkčilosti a ochablosti“, které postihly fátimovskou a umajjovskou dynastii. Fernand Braudel v této době ještě nehovoří o věku Benátek, ale spíše o „deseti či dvaceti malých Benátkách“ – městských státech jako Neapol, Terracina, Gaeta či Bari, mezi nimiž zřetelně vynikalo Amalfi.⁹¹⁶ Tato městská republika, sevřená skalnatým pobřežím bez výrazného vnitrozemského zázemí, si dokázala otevřít přístup na muslimské trhy. Prodávala dřevo, obilí, lněné tkaniny, sůl i otroky a za zlaté dináry nakupovala v Konstantinopoli hedvábí, které dále dovážela na Západ.⁹¹⁷ Již v roce 837 obsadil Amalfi vládce Beneventa, avšak město si brzy obnovilo autonomii, zvolilo v roce 897 vlastního dóžete a přijalo republikánskou formu vlády – s tím rozdílem, že úřad dóžete se v Amalfi stal dědičným, na rozdíl od Benátek.⁹¹⁸ Amalfi sehrálo mimořádnou úlohu v opětovné monetizaci evropského hospodářství, které po staletí

temného věku sklouzlo k barteru. V 11. století mělo Amalfi své čtvrti v Konstantinopoli i Jeruzalémě a fungovalo jako kulturní i ekonomický most mezi latinským Západem, Byzancí a islámským světem.⁹¹⁹ Jeho námořní kariéra však byla oslnivá, ale krátká. Město zůstávalo malou a fakticky bezbrannou enklávou. Roku 1039 jej obsadil lombardský pán Salerna Guaymar IV. Obyvatelé Amalfi požádali o pomoc normanského válečníka Roberta Guiscarda, který město sice roku 1073 osvobodil, avšak zároveň ukončil jeho samostatnost.⁹²⁰ V letech 1135 a 1137 bylo Amalfi zpusťeno Pisanami. Kolem roku 1250 poklesl jeho zahraniční obchod na pouhou třetinu objemu z období 950 až 1050.⁹²¹

Jak napsal Jacob Burckhardt v *Kultuře renesance v Itálii* (2013) „Benátky chápal samy sebe jako neobyčejný, tajuplný výtvor, na jehož vzniku se podílel víc než jen pouhý lidský důvtip“.⁹²² Podle legendy položili v poledne 25. března 413 přesídlenci z Padovy na Rialtu základní kámen, přičemž se kněz při zasvěcení města obrátil k nebi a prohlásil: „Odvážíme-li se velkých věcí, dej nám úspěš! Nyní klečíme před nutným oltářem, ale nejsou-li naše sliby plané, pak ti tu, Bože, jednou vyroste sto chrámů z mramoru a zlata!“⁹²³ Benátky pravděpodobně vznikly v období mezi rokem 452, kdy se do nepřístupných lagun uchýlili uprchlíci před vpádem hunského vojevůdce Attily, a rokem 568, kdy je následovali ti, kdo prchali před langobardským náčelníkem Alboinem. Tito první osadníci nebyli prostí rolníci, ale převážně příslušníci pozdně římských elit – ti, kdo měli co ztratit a pro něž nástup nových barbarizovaných vládců představoval existenční i kulturní hrozbu. Lidové vrstvy většinou zůstaly, neboť jejich postavení se změnilo jen málo.⁹²⁴ Na sedmdesáti ostrovech, bez přirozeného přístupu k pitné vodě a možnosti soběstačného zemědělství, se usadili vyhnanci, jejichž svět se zhroutil. Právě zde, v prostorově i civilizačně okrajové zóně někdejší římské říše, začalo vyrůstat nové společenství. Jeho počátky nesly znaky asketismu, rovnostářství a tvrdé obživy – života vedeného napůl na souši, napůl na moři. Už v 6. století vyjádřil senátor a učenec Cassiodorus obdiv nad jejich způsobem života, když oceňoval střídmost, odhodlání a zvláštní duchovní rovnováhu, která z jejich obojživelného bytí vyzařovala.⁹²⁵ Benátky se tak zrodily nikoli jako expanze moci, ale jako útočiště před jejím rozpadem – a později se samy proměnily v mocnost zcela nového typu.

Tak vznikly Benátky – město, které v mnoha ohledech „přeskočilo“ středověk. Civilizační mutace bez historického ekvivalentu, jež nedospěla k feudalismu, ale rovnou zrodila manifestní kapitalismus.⁹²⁶ Jacob Burckhardt v tomto smyslu uvedl: „Důvodem neotřesitelnosti postavení Benátek byl spíš souběh okolností, které se nikde jinde nespojily. Jako město byly nedobytné, zahraničně-politické vztahy rozvíjely až po chladné úvaze, stranické spory zbytku Itálie téměř neznaly a spojenectví uzavíraly jen k přechodným účelům a za co nejvyšší cenu. Základem benátské mentality proto byla především hrdá, ba pohrdlivá izolace a následkem toho i pevnější soudržnost uvnitř, k čemuž nemálo přispívala nenávisť ze strany zbytku Itálie.“⁹²⁷

Podle jednoho benátského pozorovatele obyvatelé města „neorali, neseli a ne sklízeli“ (*non arat, non seminat, non vendemiat*). Benátčané dováželi vše, co potřebovali k životu – jejich jedinou domácí surovinou byla sůl.⁹²⁸ Z této skutečnosti

vyplývala naprostá závislost města na zahraničním obchodu, podobně jako tomu bylo v případě Amalfi či Janova.⁹²⁹ Z tržiště na ostrově Rialto, ležícím v samém srdci laguny, se stalo emporium – středobod směny, do něhož proudilo zboží po řekách Pádu, Adidže, Brentě či Tagliamentu.⁹³⁰ Benátky tak nevznikly na základě hospodářské soběstačnosti, ale jako radikální negace autarkie – jako město, které svou existenci podmínilo kontrolou a koordinací dálkového obchodu. Import potravin byl ovšem běžnou strategií i pro jiné obchodní civilizace. Florencie, přestože obklopena úrodnou toskánskou krajinou, nakupovala ve 14. a 15. století obilí na Sicílii, zatímco sama se soustředila na pěstování vinné révy a oliv. Amsterdam získával v 17. století obilí v Pobaltí, maso v Dánsku a sledě z Doggerské lavice východně od Britských ostrovů.⁹³¹ Británie pak v polovině 19. století opustila doktrínu potravinové soběstačnosti zcela – a proměnila Portugalsko, Irsko a Dánsko ve své zemědělské periferie. Tento princip – směna za specializaci – byl strukturálním základem moderních kapitalistických center od Benátek po Londýn.

Benátky se nacházely na rozhraní Langobardského království a Byzantské říše – mezi raně feudálním Západem a pozdně římským Východem. Tato mezní poloha mezi dvěma civilizačními světy, které si navzájem konkurovaly, propůjčila Benátkám postavení podobné tomu, jaké měly Rakousko či Finsko během studené války: nebyly plně ovládnuty ani jedním blokem, ale dovedně využívaly jejich napětí ve prospěch vlastních zájmů. Počáteční chudoba města hrála paradoxně ve prospěch jeho autonomie – Benátky byly příliš bezvýznamné na to, aby vzbuzovaly pozornost mocných feudálů. Formálně sice podléhaly východořímskému císaři podobně jako Ravenna, avšak vzdálenost od Konstantinopole a geografická izolace lagun jim umožňovaly rozvíjet značnou míru samostatnosti. Když byzantský exarcha Longinus v roce 584 požadoval od Benátčanů bezpodmínečný slib věrnosti, ti jej otevřeně odmítli.⁹³² V roce 742 benátská flotila aktivně pomáhala Byzantincům při vytlačení Langobardů z Ravenny. O devět let později však Ravenna definitivně padla – spolu s ní i zbytek byzantské moci v Itálii. Když lombardský král Pipin, syn Karla Velikého, s papežskou podporou oblehl roku 810 Benátky, přispěchalo na pomoc městu východořímské loďstvo. Pipinova výprava ztroskotala, stejně jako později pokusy císaře Oty II. nebo Fridricha Barbarossy.⁹³³ Během více než tisícileté historie byly Benátky dobyty pouze jednou – Napoleonem Bonapartem v roce 1797. Tato mimořádná odolnost nebyla důsledkem vojenské moci, ale geopolitického instinktu, který dokázal v každé epoše obracet rozpory velmocí ve svůj prospěch.

Karel Veliký sice formálně uznal lenní svrchovanost Byzance nad Benátkami, ve skutečnosti však šlo o symbolický akt, který odrážel spíše diplomatické vyvažování než skutečnou moc.⁹³⁴ Na počátku 9. století se na ostrovech obklopujících Rivoalto ustavila vláda Benátského vévodství (*dogado*), která se rychle transformovala v patricijskou republiku – *La Serenissima* – v jejímž čele stál dóže s rozsáhlými pravomocemi v politických, vojenských i církevních záležitostech. Prvního dóžete, Paola Luccia Anafesta, jmenoval v roce 697 byzantský císař prostřednictvím exarchy sídlícího v Ravenně.⁹³⁵ Tím nahradil dosavadní radu dvanácti tribunů a založil

novou institucionální tradici. V roce 726 si však Benátčané, kteří se postavili proti ikonoklastické politice císaře Lva III. Isaurijského, zvolili svého dóžete poprvé sami. Císař roku 742 formálně potvrdil pravomoci *Lidového shromáždění svobodných mužů* (*Concio* nebo *Arengo*) – tedy právo volit dóžete a schvalovat zákony. Toto shromáždění také dokázalo zabránit tomu, aby se úřad dóžete stal dědičným. Výjimkou byl Maurizio Galbaio, zvolený roku 764, který mohl své pravomoci sdílet se synem – ale šlo o jediné takové rozhodnutí. V roce 1026 byl dóže Otto Orseolo vypovězen společně s rodinou pro podezření, že se snažil úřad uzurpovat. Lidové shromáždění na to reagovalo dekretem z roku 1032, který dědičné sdílení dóžecí moci výslovně zakázal. Na rozdíl od mnoha jiných italských měst Benátky nikdy neupadly do tyranie. Šestice členů dóžecí rady trvale dohlížela na to, aby dóže nepřekračoval své kompetence, řídil se zákonem a konzultoval své kroky s poradci.⁹³⁶ Politická rovnováha mezi osobní autoritou, aristokratickou korporací a hlasem veřejnosti se stala pilířem benátské republikánské identity.

Kromě volby dóžete mělo lidové shromáždění pravomoc každoročně na svátek svatého Michala (29. září) vybírat členy *Rady moudrých* (*Consilium Sapientium*). Tato instituce byla po roce 1172 přetvořena ve *Velkou radu* (*Maggior Consiglio*), která až do konce republiky roku 1797 sehrávala ústřední roli v politickém životě Benátek. Velká rada volila úředníky, přijímala zákony a dohlížela na jejich dodržování. Vedle ní existoval *Tribunál čtyřiceti* (*Tribunale della Quarantia*), který plnil soudní funkce a navrhoval legislativu, především v oblasti financí. Významnou roli hrála i *Rada poradců* (*Consiglio dei Pregadi*), od roku 1250 přejmenovaná na Senát – šlo o sbor šedesáti mužů, který vydával dekrety, organizoval diplomatické mise a dohlížel na námořnictvo.⁹³⁷ Roku 1310 vznikla *Rada deseti* (*Consiglio dei Dieci*), známá také jako *Signoria*, kterou tvořil dóže, šest jeho poradců a tři předsedové Tribunálu čtyřiceti. Zmíněný orgán, zprvu koncipovaný jako krizový výbor, se postupně proměnil v de facto vládu Benátské republiky. S výjimkou dóžete byli její členové voleni na pouhý rok, což mělo zabránit koncentraci moci.⁹³⁸ Klíčový zlom nastal roku 1297, kdy se členství ve Velké radě stalo dědičným a bylo vyhrazeno pouze patricijským rodinám zapsaným ve *Zlaté knize* (*Libro d'Oro*) benátské šlechty. Tato *Serrata del Maggior Consiglio* (doslova „uzávěra Velké rady“) znamenala definitivní triumf dědičné obchodní aristokracie, která se pevně chopila moci a vyloučila nižší aristokraty i městský lid z politické participace. Tak se zrodil specifický model oligarchické republiky – vláda šlechtického obchodního patriciátu, který určoval osud Benátek po další čtyři století.⁹³⁹

Otázka, kdy se v Benátkách definitivně konsolidoval manifestní obchodní kapitalismus – tedy kdy byl státní aparát plně ovládnut oligarchickou obchodní třídou, která jej využívala k realizaci svých podnikatelských zájmů –, zůstává předmětem diskuse. Je možné, že k tomu došlo již se zřízením úřadu dóžete, případně až v roce 1172, kdy se podle italského historika Giorgia Cracca po skončení vlády posledního autokratického dóžete Vitaleho Michiela II. chopila moci prostřednictvím Velké rady kapitalistická obchodní oligarchie.⁹⁴⁰ Oliver Cromwell Cox podotkl, že v žádné jiné kapitalistické společnosti se podnikatelská třída nezmocnila politické

moci tak otevřeně a bez jakýchkoli republikánských přetvárek jako v Benátkách. A přesto – nebo právě proto – zde nebyla moc svévolná, ale podřízená vládě zákona, tradice, řádu a formální autority. Bylo příznačné, že v Benátkách se majetkové delikty trestaly přísněji než násilí proti osobě.⁹⁴¹ Zákon měl chránit základní funkci republiky: hospodářskou stabilitu. Nikdo nestál nad zákonem a neexistovala zde dynastie tak mocná a prestižní jako Medicejští ve Florencii nebo Fuggerové v Augsburgu.⁹⁴² Moc se rozprostírala horizontálně v rámci patriciátu – a právě tím byla stabilní. Veškeré náznaky tyranie, caesarismu či bonapartismu byly ve městě systematicky eliminovány. V řadách šlechty byli ti nejnebezpečnější – totiž nejbohatší – zbaveni hlavního zdroje spiknutí: zahálky. Jejich čas pohlcovaly obchodní záležitosti, diplomatické mise a dlouhé cesty. Jejich energii odváděly opakující se války s Turky, námořní expedice a sněmy republiky.⁹⁴³ *Benátky tak vytvořily snad nejupřímnější kapitalistický režim v dějinách.* Byly v mnoha ohledech svobodnější a tolerantnější než většina evropských monarchií – avšak nikdy, od roku 1172, netvrdily, že jsou vládou lidu.⁹⁴⁴ Benátky se neskrývaly za ideál demokracie – byly republikou obchodníků, řízenou rozumem a ziskem, nikoli vášní a rovnostářskými sny.

V Benátkách nikdy nevzniklo feudální ani církevní právo. Duchovní podléhali světským soudům, a tím bylo fakticky dosaženo oddělení církve od státu dávno před tím, než se tento princip stal moderním požadavkem.⁹⁴⁵ Je příznačné, že jen málokterý papež se pokusil tento stav zvrátit – a ještě příznačnější, že všichni neúspěšně.⁹⁴⁶ V roce 1606 například exkomunikoval nově zvolený papež Pavel V.⁹⁴⁷ Benátky za jejich údajnou náboženskou neposlušnost. Benátky však neustoupily. Papež byl nakonec nucen uznat porážku – stejně jako ve 13. století, když byla roku 1289 zřízena inkvizice. Benátky si tehdy prosadily právo, aby představený inkvizice podléhal schválení dóžete a veškeré inkviziční procesy podléhaly přezkumu senátu.⁹⁴⁸ Benátky objevily moc náboženské tolerance a svobody – ne z filozofického přesvědčení, ale z pragmatické potřeby.⁹⁴⁹ Církev byla vítaná, pokud nezasahovala do světských záležitostí. Tridentský koncil, svolaný v letech 1545 až 1563 jako odpověď na protestantskou reformaci, byl Benátkami akceptován – ale vždy s dodatkem benátské autonomie.⁹⁵⁰ Skutečným náboženstvím Benátek byl obchod. Ten stál nad všemi ideologiemi, morálními kodexy i dogmaty. Jak poznamenal Oliver Cromwell Cox: „*Kapitalistický národ musí obchodovat, pokud nechce zaniknout.*“⁹⁵¹ A Benátčané byli bezpochyby nejúspěšnějším kapitalistickým národem své doby – nejen pro své bohatství, ale i pro svou schopnost nenechat si do něj mluvit.

George B. McClellan uvedl: „*V benátské aristokracii nebyli žádní feudální páni, žádní pozemkoví vlastníci, žádní vládci hradů nebo měst, žádní vojáci. Všichni obchodníci se věnovali nabývání bohatství. Zbohatnutí pro ně znamenalo jedinou a nutnou cestu k dosažení prestiže a moci. Bohatství, moc a úspěch byla synonyma. Uvědomovali si, že prosperita každého obchodníka záleží na prosperitě celé podnikatelské třídy jako celku a že vše musí být podřízeno prospěchu třídy.*“⁹⁵² Obyvatelstvo Benátek, které ve vrcholném období rozvoje čítalo přibližně 180 až 190 tisíc osob, bylo rozděleno do tří společenských tříd podle typu občanství. Tvořili jej